

Miscellanea

BARBARA GRADZIUK

Akademia Rolnicza

Lublin

GOSPODARSTWA ROLNICZE OSIĄGAJĄCE SUKCESY GOSPODARCZE

Wprowadzenie

Kumulacja szeregu negatywnych zjawisk charakteryzujących polskie rolnictwo powoduje, że rolnicy są zwykle sytuowani po stronie przegranych procesu transformacji. Wśród barier ograniczających możliwości dostosowania się do mechanizmów gospodarki rynkowej najczęściej wymieniane są: wadliwa struktura agrarna, opóźnienia technologiczne, skromne dochody i związany z tym znaczny zakres ubóstwa, niski poziom wykształcenia i często podeszły wiek rolników, a także tzw. bariery mentalne [1, 13]. Jednocześnie zachodzące na wsi przemiany strukturalne oraz procesy ekonomicznej restrukturyzacji rolnictwa prowadzą do wyłaniania się grupy gospodarstw silnych ekonomicznie, ekspansywnych, które posiadają znaczne możliwości rozwojowe. W tych gospodarstwach następuje stosunkowo szybki proces koncentracji ziemi i tam dokonywana jest większość inwestycji. Właśnie one mają szansę rozwoju i utrzymania się na konkurencyjnym rynku. Dobry przykład stanowią gospodarstwa zrzeszone w Zamojskim Towarzystwie Rolniczym (ZTR)¹. Reprezentują one stosunkowo wąską, ale bardzo ważną grupę gospodarstw

¹ Funkcjonujące od 1997 r. Zamojskie Towarzystwo Rolnicze jest stowarzyszeniem, skupiającym właścicieli i dzierżawców dużych, nowoczesnych, silnie powiązanych z rynkiem gospodarstw oraz organizacje prowadzące działalność w otoczeniu rolnictwa. Ma charakter niezarobkowego stowarzyszenia, które swoją działalność opiera na pracy społecznej członków. Terenem jego działania jest obszar całego kraju, a siedzibą władz Zamość. Towarzystwo prowadzi przede wszystkim działalność szkoleniowo-doradczą. Jego członkowie średnio raz w miesiącu odbywają spotkania (uczestniczą w nich też eksperci z różnych dziedzin), których tematyka dostosowywana jest do zgłaszanych przez nich potrzeb. W okresie wiosenno-letnim zebrania odbywają się w gospodarstwach członków ZTR, w których prowadzone są polatka doświadczalne. Wówczas prelekcje czy wykłady połączone są ze zwiedzaniem poletek oraz poznawaniem działalności gospodarstwa. Spotkania są okazją do wymiany doświadczeń między rolnikami, a także poznania najnowszych osiągnięć z zakresu agrotechniki, mechanizacji, technologii. Poza działalnością szkoleniową Towarzystwo prowadzi szeroką współpracę z jednostkami obsługującymi rolnictwo (bankami, towarzystwami ubezpieczeniowymi, dostawcami środków produkcji i odbiorcami płodów rolnych). Dzięki temu udaje się wynegocjować korzystne warunki zakupu środków ochrony roślin, nawozów, a także sprzedaży płodów rolnych, obsługi bankowej czy ubezpieczeń majątku członków Zamojskiego Towarzystwa Rolniczego.

tworzących najsilniejszy segment polskiego rolnictwa. Średnia powierzchnia UR analizowanych jednostek w 2001 r. wynosiła 124,7 ha (gospodarstwa najmniejszego – 20 ha). Odwołując się do wyników PSR 2002, należy je więc zaliczyć do około 109 tys. gospodarstw indywidualnych o powierzchni powyżej 20 ha, prowadzących w 2002 r. działalność rolniczą. Biorąc pod uwagę wielkość ekonomiczną – do grupy 49 tys. gospodarstw o wielkości 16 i więcej ESU i powierzchni powyżej 20 ha [11]. Średnia wielkość ekonomiczna badanych jednostek w 2001 r. wynosiła bowiem 27, 6 ESU, a ponad połowę stanowiły gospodarstwa duże – 16 i więcej ESU. Pod względem skali produkcji towarowej sytuują się one wśród 39 tys. najwyższej towarowych – o produkcji powyżej 100 tys. zł na gospodarstwo, stanowiących 4,3% gospodarstw indywidualnych prowadzących w 2002 r. działalność rolniczą i produkujących głównie na rynek [16]. Jednostki zrzeszone w ZTR można zaliczyć do gospodarstw rozwojowych, prowadzonych przez najbardziej dynamiczną grupę przedsiębiorców rolnych nowej generacji, którzy prawdopodobnie będą określać obraz polskiego rolnictwa w perspektywie historycznej, a których liczbę A. Woś [14] w 1998 r. szacował na 160-170 tys. Rolnicy prowadzący badane gospodarstwa reprezentują grupę stanowiącą około 7,5% ogółu producentów rolnych, którzy według W. Józwiaka [5] stosowali w 2002 r. tzw. strategię „farmerską”, oraz wyodrębnioną również przez tego autora grupę około 6% producentów rolnych wyróżniających się dobrym poziomem umiejętności zarządczych.

Materiał i metoda

W artykule przedstawiono wyniki badań dotyczących organizacji, efektów produkcyjno-ekonomicznych oraz procesów dostosowawczych do wymogów gospodarki rynkowej zachodzących w gospodarstwach rolniczych osiągających sukcesy gospodarcze². Badania zostały przeprowadzone na celowo dobranej grupie 41 gospodarstw zrzeszonych w Zamojskim Towarzystwie Rolniczym³.

Dane empiryczne zgromadzono z zastosowaniem opisów gospodarstw (dotyczyły one organizacji i wyników produkcyjno-ekonomicznych za rok 2001 oraz zmian w zasobach czynników produkcji w latach 1990-2001) i opracowanego przez autorkę kwestionariusza, stanowiącego podstawę do wywiadów z rolnikami.

² Blisko 80% badanych członków ZTR jednoznacznie deklarowało osiągnięcie sukcesu. Około 17% przyznało, że jeszcze go nie odniosło lub odniosło sukces częściowy. Na jego brak wskazało zaledwie 2,4% badanych. Większość rolników, którzy deklarowali odniesienie sukcesu w swoim gospodarstwie, definiowała go w kategoriach materialnych, w tym najczęściej badanych stwierdziło, że jest nim powiększenie i unowocześnienie gospodarstwa.

³ W 2001 r. ZTR liczyło 51 członków, w tym 48 rzeczywistych oraz trzech wspierających. Do badań przyjęto wszystkie gospodarstwa rolnicze prowadzone przez członków rzeczywistych, z wyjątkiem: trzech gospodarstw ogrodniczych, dwóch pszczelarskich oraz dwóch gospodarstw, których kierownicy odmówili udzielenia informacji.

Ocenę i porównanie badanych gospodarstw przeprowadzono według podziału na trzy grupy, które wyodrębniono w oparciu o analizę kluczowych czynników sukcesu⁴:

- o najsilniejszej pozycji konkurencyjnej (wartość ważona przyjętych kryteriów ≥ 4) – grupa I,
- średniej (wartość ważona $\leq 3,5 > 4$) – grupa II,
- i najsłabszej (wartość ważona $< 3,5$) – grupa III.

Kapitał ludzki gospodarstw tworzących Zamojskie Towarzystwo Rolnicze

Według K. Skarżyńskiej [10], o rozwoju danego kraju nie decyduje ilość posiadanych bogactw naturalnych, czy korzystne położenie geograficzne. Dobrobyt zależy przede wszystkim od jego obywateli, a kluczem do modernizacji i rozwoju społeczności są powszechnie podzielane wartości, symbole, przekonania oraz codzienne zwyczaje i stosunki między ludźmi. Również zdaniem M. Kłodzińskiego [7], przedsiębiorczość, skłonność do współdziałania, poziom i jakość wykształcenia, czy jakość pracy ludzkiej bardziej decydują o rozwoju niż nagromadzone materialne zasoby produkcyjne. Na poziom kapitału ludzkiego wpływają między innymi takie czynniki, jak: wykształcenie, wiedza, umiejętności, kwalifikacje, zdolności, a także motywacja i aktywność.

Badani członkowie ZTR byli mężczyznami, w wieku od 27 do 62 lat. Przeciętny wiek rolników w poszczególnych grupach był bardzo zbliżony. Zróżnicowany był natomiast odsetek osób „młodych”⁵. Spośród prowadzących gospodarstwa z I grupy (o najsilniejszej pozycji konkurencyjnej) aż 90% nie ukończyło 44 lat. W grupie III takich osób było mniej niż 60% (tab. 1). Między wiekiem rolników i pozycją konkurencyjną gospodarstw nie stwierdzono zależności istotnych statystycznie.

Z przeprowadzonej analizy wynika, że zarówno rolnicy zaliczeni do grupy „młodych”, jak i starsi, wykazywali wzmoczoną aktywność zawodową, przyjmując postawy ekspansywne. Ponad 90% badanych (z I grupy 100%) jednoznacznie wyraziło gotowość dokonania inwestycji w ciągu najbliższych pięciu lat, w tym wszyscy zamierzali powiększyć obszar gospodarstw własnych lub wykupić dzierżawione.

⁴ Metoda ta jest stosowana do określania kondycji firm oraz ich zdolności do przetrwania i rozwoju. Polega na badaniu grupy kryteriów, które są uznane za najważniejsze, decydujące o pozycji konkurencyjnej i możliwościach rozwojowych [2]. W prezentowanych badaniach uwzględniono pięć kluczowych czynników sukcesu: zdolność do akumulacji i reprodukcji ze źródeł własnych, chłonność na postęp i nowe technologie, zdolności menedżerskie, stopień powiązania z rynkiem, zdolność reagowania na bodźce ekonomiczne. Szczegółowy opis metody podano w rozprawie doktorskiej pt.: „Czynniki sprzyjające osiągnięciu sukcesu przez gospodarstwa rolnicze (na przykładzie Zamojskiego Towarzystwa Rolniczego) [4].

⁵ Podział przyjęto za Gorlachem [3], który w swoich badaniach wyróżnia dwie kategorie wiekowe. Pierwsza obejmuje osoby liczące nie więcej niż 44 lata, zaliczane do „młodych”, czyli przed kryzysem „środką życia”. Swoje gospodarstwa traktują one jako otwartą pulę szans i możliwości, co sprzyja aktywnym, ekspansywnym zachowaniom. Osoby powyżej tej granicy wieku (ukończone 44 lata) prowadzone gospodarstwa mogą traktować przede wszystkim jako czynnik stabilizacji sytuacji życiowej swojej i rodziny, a więc mniej rozwojowo.

Wiek badanych członków ZTR według grup gospodarstw

Tabela 1

Wyszczególnienie	Cechy rolników			ogółem
	z grupy			
	I	II	III	
Przeciętny wiek (lat)	41	42	43	42
Udział rolników „młodych” (%)	90,0	64,3	58,8	68,3
Udział rolników w wieku powyżej 44 lat, posiadających wyznaczonego następcę (%)	100,0	80,0	85,7	84,6

Źródło: Badania własne.

Członkowie ZTR posiadali relatywnie wysokie wykształcenie. Ponad 70% ukończyło przynajmniej szkołę średnią, w tym prawie 15% studia wyższe. Najlepiej wykształceni byli badani z grupy II (tab. 2). Analiza statystyczna potwierdziła istotność związku między wykształceniem rolników⁶ i pozycją konkurencyjną gospodarstw. Współczynnik korelacji brutto wyniósł $r = 0,318^7$.

Struktura wykształcenia badanych członków ZTR według grup gospodarstw

Tabela 2

Rodzaj wykształcenia	Struktura wykształcenia rolników (%)			ogółem
	z grupy			
	I	II	III	
Podstawowe	10,0	-	11,8	7,3
Zasadnicze zawodowe	10,0	14,3	35,3	22,0
Średnie i policealne	60,0	64,3	47,0	56,1
Wyższe	20,0	21,4	5,9	14,6
Wykształcenie rolnicze				
Zasadnicze	-	21,4	23,5	17,1
Średnie	20,0	21,4	41,2	29,3
Policealne	-	-	-	-
Wyższe	20,0	21,4	5,9	14,6
Kurs rolniczy	40,0	28,6	23,5	29,3
Brak	20,0	7,2	5,9	9,7

Źródło: Badania własne.

⁶ Poziom wykształcenia ujęto punktowo: wykształcenie wyższe – 6, policealne – 5, średnie – 4, zasadnicze zawodowe – 3, podstawowe – 2.

⁷ Wartość krytyczna przy $\alpha = 0,05$ $r = 0,315$.

Badani rolnicy byli dobrze przygotowani do wykonywania swojego zawodu. Ponad dwie trzecie ukończyło szkoły o profilu rolniczym (w tym prawie 44% przynajmniej średnie), 29,3% kursy, a mniej niż 10% nie posiadało żadnych wyuczonych kwalifikacji w tym zakresie. Między kwalifikacjami badanych do wykonywania zawodu rolnika a pozycją konkurencyjną gospodarstw nie stwierdzono współzmienności w ujęciu statystycznym.

Członkowie ZTR systematycznie uzupełniali wiedzę i doskonalili umiejętności, uczestnicząc w szkoleniach, wycieczkach specjalistycznych, utrzymując kontakty z wyższymi uczelniami, a także studiując specjalistyczną literaturę. Wielu spośród badanych miało za sobą również kontakty zagraniczne – albo uczestniczyli w wyjazdach (z I grupy – wszyscy), albo gościli u siebie rolników z krajów Unii Europejskiej. Te doświadczenia spowodowały, że punktem odniesienia stawało się dla nich rolnictwo zachodnioeuropejskie.

Przeprowadzone badania wskazały, że członków ZTR charakteryzował wysoki poziom optymizmu, duża potrzeba niezależności, wytrwałość w dążeniu do wyznaczonego celu, silne poczucie sprawstwa, wysoka motywacja osiągnięć. Podobnie, jak badani przez H. Podedworną [9] „farmerzy”, łączyli w sobie elementy tradycyjnego etosu chłopskiego (przywiązanie do ziemi, pracowitość, rzetelność, wytrwałość) z wartościami charakterystycznymi dla etosu nowoczesnego rolnika-producenta (gotowość do zmian, zdolność do ryzyka, otwartość na świat, dążenie do maksymalizacji zysku jako deklarowany cel gospodarowania). Połączenie tych specyficznych cech psychologicznych, poparte fachową wiedzą, umożliwiło im wykorzystanie szans, jakie stworzyły zachodzące w Polsce przemiany.

Procesy dostosowawcze zachodzące w gospodarstwach członków Zamojskiego Towarzystwa Rolniczego w latach dziewięćdziesiątych

Badani rolnicy samodzielnie prowadzenie gospodarstw rozpoczynali w różnym czasie. Najwięcej z nich (46,3%) w latach 1980-1989, nazwanych przez A. Wosia [15] okresem narastającego kryzysu, a przez K. Szafraniec [12] „złotym wiekiem” dla polskich chłopów⁸. Około 17% członków ZTR swoje gospodarstwa tworzyło w latach 1970-1979. Ponad jedna trzecia badanych działalność rolniczą rozpoczęła po roku 1990, a więc już w czasie funkcjonowania gospodarki rynkowej. Pojawiła się wówczas możliwość zakupu lub dzierżawienia większych arealów ziemi, czy całych gospodarstw po likwidowanych PGR i spółdzielniach produkcyjnych. Spośród gospodarstw należących do grupy pierwszej i trzeciej, najwięcej (odpowiednio 70,0% i 47,1%) powstało w latach 1980-1989, a należących do grupy drugiej – po roku 1990.

⁸ K. Szafraniec [12] wskazuje, że mimo stagnacji i zbliżającej się zapaści ekonomicznej, dochody i materialne warunki życia ludności rolniczej po raz pierwszy zaczynały przewyższać średnie dochody ogółu zatrudnionych. Rolnicy, na skutek recesji gospodarczej i braku podaży środków produkcji, nie mogąc inwestować nadwyżek swoich dochodów w gospodarstwo, rozpraszały je na konsumpcję i poprawę warunków życia rodzin. W ten sposób zmniejszyli dystans cywilizacyjny, jaki dzielił ich od miasta. Taka sytuacja mogła sprzyjać decyzjom o osiedlaniu się na wsi i podejmowaniu działalności rolniczej.

Dla większości rolników sposobem zdobycia zasobów niezbędnych do rozpoczęcia samodzielnej działalności była akumulacja własności rodzinnej, chociaż w miarę rozwoju gospodarstw rola tych zasobów stawała się marginalna. W wyniku sukcesji w posiadanie gospodarstwa weszło ponad trzy czwarte badanych. Od zakupu ziemi samodzielne gospodarowanie rozpoczynało prawie 15% rolników, a od dzierżawy niecałe 10%. Spośród rolników zaliczonych do grupy pierwszej, 80% samodzielne gospodarowanie rozpoczynało od przejęcia majątku rodziców. W grupie trzeciej tak zaczynali wszyscy, a w drugiej taki sam był odsetek osób (po 42,9%), które w posiadanie gospodarstwa weszły w wyniku sukcesji i zakupu (tab. 3).

Tabela 3

Sposób nabycia gospodarstwa przez badanych rolników

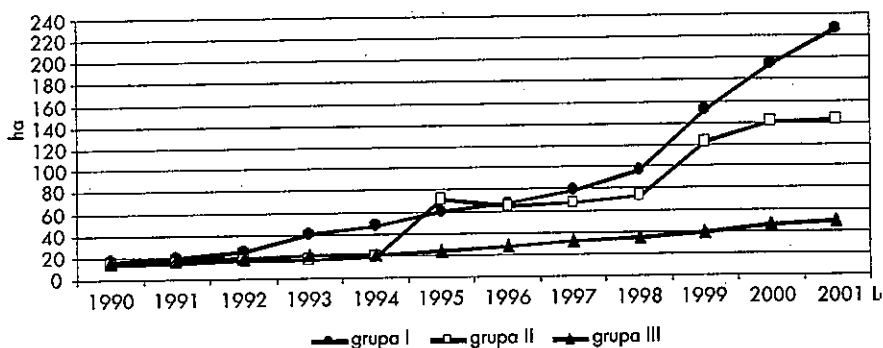
Sposób nabycia gospodarstwa	Odsetek wskazań rolników			ogółem
	z grupy			
	I	II	III	
Sukcesja	80,0	42,9	100,0	75,6
Zakup	-	42,9	-	14,6
Dzierżawa	20,0	14,2	-	9,8

Źródło: Obliczenia własne.

W latach 1990-2001 członkowie ZTR dokonali znaczących zmian w zasobach czynników produkcji. Przede wszystkim wykazywali dużą skłonność do koncentracji ziemi. W analizowanym okresie ponad 85% gospodarstw wielokrotnie zmieniło swój obszar, gromadząc ziemię, która pojawiała się na rynku. W większości przypadków następowało to ewolucyjnie, przez wchłanianie gospodarstw słabych lub pozbawionych następców. Część gospodarstw (ok. 40%) została powiększona w sposób „rewolucyjny”, przez uczestnictwo w „parcelacji” byłych gospodarstw państwowych lub spółdzielni produkcyjnych.

W efekcie tych działań średnia powierzchnia badanych jednostek wzrosła prawie ośmiokrotnie. Najbardziej dynamiczny (13-krotny) jej wzrost nastąpił w grupie pierwszej, a najmniejszy (zaledwie 3-krotny) w grupie III (rys. 1). Między wzrostem powierzchni i pozycją konkurencyjną gospodarstw wystąpiła istotna współzależność. Współczynnik korelacji brutto wyniósł $r = 0,506$. W 2001 r. średnia powierzchnia UR w badanych gospodarstwach wynosiła 124,7 ha, przy czym w jednostkach należących do grupy pierwszej była prawie pięciokrotnie większa niż w grupie trzeciej. Między powierzchnią UR i pozycją konkurencyjną również zanotowano istotny statystycznie związek ($r = 0,511$).

Analizowane jednostki w latach 1990-2001 dokonały zakupu łącznie 1679 ha oraz wydzierżawiły 2938 ha. Najwięcej ziemi kupiły gospodarstwa z grupy drugiej, najmniej z trzeciej. Gospodarstwa o słabszej pozycji konkurencyjnej w procesie powiększania swojej powierzchni nieco częściej korzystały z zakupu niż dzierżawy (tab. 4).

Rys. 1. Średnia powierzchnia UR w poszczególnych grupach gospodarstw w latach 1990-2001.

Źródło: Badania własne.

Tabela 4

Łączna powierzchnia gruntów zakupionych i dzierżawionych przez badanych członków ZTR w latach 1990-2001 (ha)

Lata	Łączna powierzchnia gruntów zakupionych i dzierżawionych (ha)							
	w gospodarstwach z grupy						ogółem	
	I		II		III		kupno	dzierż.
	kupno	dzierż.	kupno	dzierż.	kupno	dzierż.	kupno	dzierż.
1990	3,0	1,5	3,3	-	12,7	14,6	19,0	16,1
1991	10,0	2,5	7,7	2,0	11,7	20,6	29,4	25,1
1992	27,3	10,0	9,8	-	2,9	8,8	40,0	18,8
1993	13,6	102,8	3,2	-	14,1	38,2	30,9	141,0
1994	28,3	19,5	2,4	2,0	9,9	10,2	40,6	31,7
1995	63,9	23,8	495,9	38,4	24,7	21,1	584,5	83,3
1996	48,6	2,0	48,4	-	18,7	39,4	115,7	41,4
1997	25,7	54,0	31,0	6,0	59,1	20,6	115,8	80,6
1998	68,0	59,4	36,8	19,2	14,0	38,5	118,8	117,1
1999	36,6	495,6	51,9	782,6	43,6	44,9	132,1	1323,1
2000	56,8	487,1	232,6	21,0	92,4	34,0	381,8	542,1
2001	35,2	474,7	5,0	21,3	29,9	21,7	70,1	517,7
Razem	417,0	1732,9	928,0	892,5	333,7	312,6	1678,7	2938,0

Źródło: Badania własne.

Dane zawarte w tabeli 4 wskazują, że rolnicy, dążąc do ukształtowania korzystnego obszaru prowadzonych przez siebie gospodarstw, wykorzystywali każdy hektar ziemi pojawiający się na rynku. W wielu przypadkach kupowano lub dzierżawiono nawet działki bardzo małe, zaledwie kilkudziesięcioarowe (szczególnie w rejonach, gdzie nie występowały PGR czy spółdzielnie produkcyjne).

Wzrost potencjału badanych jednostek dotyczył nie tylko ziemi, ale także środków trwałych. W latach 1990-2001 członkowie ZTR dokonali zakupu maszyn i urządzeń o łącznej wartości 9986,9 tys. zł. W pierwszych pięciu latach ich średnia wartość przypadająca na gospodarstwo wahała się od 3,9 do 10,9 tys. zł. Od 1995 r. wielkość ta znacznie wzrosła i w 2001 r. wyniosła 58,1 tys. zł. Jednostki należące do grupy pierwszej przeznaczyły na ten cel około dwa razy więcej środków niż pozostałe⁹.

Odsetek gospodarstw, w których dokonano inwestycji w sprzęt rolniczy był zróżnicowany w poszczególnych latach badanego okresu. Najwięcej takich jednostek (prawie 70%) wystąpiło w 2000 r., najmniej (14,2%) w 1990 r. Różnice wystąpiły także w udziale gospodarstw kupujących maszyny i urządzenia w poszczególnych grupach. W ostatnich czterech latach dominowały gospodarstwa z grupy pierwszej (tab. 5).

Tabela 5

Odsetek gospodarstw, w których dokonano inwestycji w maszyny i urządzenia w latach 1990-2001

Lata	Odsetek gospodarstw, w których dokonano inwestycji w maszyny i urządzenia			
	grupy gospodarstw			ogółem
	I	II	III	
1990	14,3	16,7	13,3	14,2
1991	42,9	0,0	13,3	17,2
1992	28,6	42,9	25,0	30,0
1993	42,9	57,1	43,8	46,7
1994	14,3	12,5	23,5	18,8
1995	42,9	60,0	64,7	58,8
1996	71,4	75,0	52,9	63,9
1997	42,9	41,7	47,1	44,4
1998	57,1	50,0	29,4	41,7
1999	50,0	28,6	41,2	38,5
2000	88,9	64,3	64,7	70,0
2001	88,9	57,1	52,9	61,0

Źródło: Badania własne.

⁹ Między wartością zakupionego sprzętu rolniczego i pozycją konkurencyjną gospodarstw wystąpiła istotna współzależność, co potwierdziła analiza statystyczna. Współczynnik korelacji brutto wyniósł $r = 0,532$.

Łączna wartość inwestycji w budynki i budowle w latach 1990-2001 wyniosła 3078,8 tys. zł i była znacznie zróżnicowana w grupach¹⁰. Z analizy statystycznej wynika, że wielkość ta wykazywała istotną współzmiennność z pozycją konkurencyjną gospodarstw ($r = 0,371$). Średnia wartość inwestycji budowlanych w przeliczeniu na gospodarstwo była zróżnicowana w poszczególnych latach i wahała się od 1,7 tys. zł w 1992 r. do 19,2 tys. zł w 2001 r. W większości badanych lat największych inwestycji dokonywały jednostki z grupy I, a najmniejszych z grupy III.

Odsetek gospodarstw inwestujących w budynki i budowle w poszczególnych latach był także zróżnicowany. Wyraźny wzrost aktywności inwestycyjnej nastąpił od roku 1995, a najwyższy poziom (56,1%) osiągnął w 2001 r. Różnice wystąpiły również między grupami. W pierwszych latach objętych analizą największy udział jednostek dokonujących inwestycji miał miejsce w grupie I, a od roku 1998 w grupie II. Najmniej takich gospodarstw w całym okresie badań było w grupie III (tab. 6).

Tabela 6

Odsetek gospodarstw, które dokonały inwestycji w budynki i budowle w latach 1990-2001

Lata	Odsetek gospodarstw, które dokonały inwestycji w budynki i budowle			
	grupy gospodarstw			ogółem
	I	II	III	
1990	14,3	-	-	3,6
1991	-	14,3	6,7	6,9
1992	14,3	-	-	3,3
1993	-	-	-	-
1994	14,3	-	-	3,1
1995	14,3	10,0	5,9	8,8
1996	14,3	16,7	-	8,3
1997	28,6	8,3	11,8	13,9
1998	14,3	25,0	23,5	22,2
1999	12,5	14,3	-	7,7
2000	11,1	14,3	-	7,5
2001	50,0	57,0	52,9	56,1

Źródło: Badania własne.

¹⁰ Członkowie ZTR na te inwestycje przeznaczyci ponad trzykrotnie mniej środków niż w przypadku maszyn i urządzeń. Taką politykę inwestycyjną należy uznać za racjonalną, gdyż pozwala na zwiększenie wydajności pracy rolników. Budynki i budowle, choć są nieodzownym elementem w procesie produkcji, stanowią najmniej produktywny składnik środków trwałych.

W latach 1990-1994 inwestycje produkcyjne w badanych gospodarstwach prowadzono głównie w oparciu o środki własne, kapitał obcy był wykorzystywany w niewielkim zakresie. Od roku 1995 znacznie wzrosła zarówno wartość ponoszonych nakładów inwestycyjnych, jak też udział środków pochodzących ze źródeł obcych (tab. 7). Między wielkością nakładów inwestycyjnych i pozycją konkurencyjną gospodarstw wystąpiła ścisła współzależność. Współczynnik korelacji brutto wynosił $r = 0,600$. Podobna sytuacja miała miejsce w przypadku nakładów inwestycyjnych ze źródeł obcych ($r = 0,498$).

Tabela 7

Nakłady inwestycyjne poniesione w latach 1990-2001 (ceny bieżące)

Lata	Nakłady inwestycyjne w gospodarstwach (tys. zł/gospodarstwo)							
	z grupy						ogółem	
	I		II		III		środk własne	kredyt
	środk własne	kredyt	środk własne	kredyt	środk własne	kredyt	środk własne	kredyt
1990	32,1	14,3	7,8	-	7,1	0,2	13,5	3,7
1991	51,9	1,9	3,1	-	3,6	0,2	15,1	0,6
1992	30,4	7,1	37,7	0,8	2,0	1,0	16,9	2,4
1993	19,9	3,0	9,5	-	11,9	1,9	13,2	1,7
1994	35,0	7,1	7,5	-	4,9	0,9	12,1	2,0
1995	46,4	27,7	29,9	18,2	10,5	12,0	23,6	17,1
1996	48,1	110,5	33,8	40,0	11,6	17,5	26,1	43,1
1997	58,9	26,6	18,7	22,9	16,5	34,6	25,5	29,1
1998	79,6	86,4	43,3	33,3	7,9	6,7	33,7	31,0
1999	67,5	66,8	21,6	53,2	8,7	8,3	25,4	36,4
2000	44,2	49,9	64,8	35,5	21,0	27,7	41,6	35,4
2001	87,9	144,8	46,2	0,7	18,4	15,3	44,9	41,9
Razem	463,3	442,4	268,9	185,2	122,0	125,8	255,4	223,3

Źródło: Badania własne.

Organizacja i wyniki produkcyjno-ekonomiczne badanych gospodarstw

Zgodnie ze sposobem klasyfikacji stosowanym w krajach Unii Europejskiej (według typu rolniczego), ponad 78% badanych gospodarstw należy zaliczyć do specjalistycznych (tab. 8). Najwięcej jednostek specjalizowało się w uprawach polowych, w tym głównie w produkcji roślin okopowych (buraki cukrowe), zbóż, oleistych i strączkowych oraz zbóż i okopowych.

Tabela 8

Badane gospodarstwa według kierunku produkcji w 2001 r.

Wyszczególnienie	Struktura gospodarstw według typów rolniczych (%)			
	grupy gospodarstw			ogółem
	I	II	III	
Gospodarstwa specjalistyczne, w tym:	100,0	85,7	58,9	78,1
specjalizujące się w uprawach polowych	80,0	83,4	60,0	75,0
specjalizujące się w chowie zwierząt żywnych w systemie wypasowym	-	8,3	20,0	9,4
specjalizujące się w chowie zwierząt żywnych paszami treściwymi	20,0	8,3	20,0	15,6
Gospodarstwa mieszane	-	14,3	23,5	14,6
Gospodarstwa niesklasyfikowane	-	-	17,6	7,3

Źródło: Badania własne.

Ponad 15% gospodarstw specjalizowało się w tuczu trzody chlewnej, a mniej niż 10% w chowie zwierząt żywnych w systemie wypasowym (głównie bydła z przewagą mlecznego). Odsetek gospodarstw specjalistycznych był zróżnicowany i wzrastał wraz ze wzrostem pozycji konkurencyjnej. W grupie pierwszej wszystkie gospodarstwa były specjalistyczne. Najmniej jednostek specjalistycznych wystąpiło w grupie trzeciej, w której najwyższy był odsetek gospodarstw mieszanych i niesklasyfikowanych.

W 2001 r. badane jednostki dysponowały łączną powierzchnią 5113,5 ha UR dobrej jakości. Średni wskaźnik bonitacji gleb wynosił 1,35 (w Polsce 0,79). Struktura zasiewów w gospodarstwach odzwierciedlała kierunki ich specjalizacji. Dominowały w niej zboża (w tym pszenica i jęczmień), które stanowiły prawie 70% (tab. 9). Niższy od średniego w kraju był udział roślin pastewnych, a kilkakrotnie wyższy udział rzepaku i buraków cukrowych.

Między udziałem poszczególnych roślin w strukturze zasiewów a pozycją konkurencyjną badanych jednostek nie stwierdzono zależności istotnych statystycznie. Taki związek zanotowano natomiast między pozycją konkurencyjną gospodarstw i powierzchnią zasiewów poszczególnych roślin. Wartość współczynników korelacji wynosiła odpowiednio: dla zbóż $r = 0,504$, dla buraków cukrowych $r = 0,613$, dla rzepaku $r = 0,394$. Zależność ta wskazuje, że wzrost skali produkcji powoduje poprawę konkurencyjności gospodarstwa.

Zestawienie wskaźników dotyczących produkcji roślinnej w 2001 r.

Wyszczególnienie	Gospodarstwa z grupy			ogółem
	I	II	III	
Struktura UR (%)				
GO	90,65	91,91	94,70	91,81
TUZ	9,31	8,07	5,24	8,16
Sady	0,04	0,02	0,06	0,03
Średnia powierzchnia UR (ha)	226,90	142,80	49,70	124,70
Wskaźnik bonitacji gleb (pkt)	1,30	1,43	1,33	1,35
Struktura zasiewów (%)				
Zboża	65,2	72,1	75,1	69,5
w tym: pszenica	80,9	76,9	66,8	76,7
jęczmień	12,9	20,9	8,3	15,2
Buraki cukrowe	14,3	9,0	11,0	11,7
Rzepak	13,4	14,0	8,1	12,7
Pastewne	2,3	0,6	3,4	1,8
Pozostałe	4,8	4,3	2,4	4,2
Przeciętna powierzchnia zasiewów (ha)				
Zboża	133,2	91,4	34,6	78,1
Rzepak	29,2	11,4	5,1	13,1
Buraki cukrowe	27,4	17,7	3,7	14,3
Zużycie nawozów mineralnych				
NPK (kg/ha UR)	297,7	335,6	288,5	311,0
Zużycie środków ochrony roślin (zi/ha UR)	322,0	360,6	252,8	325,6
Plony (dt/ha)				
Zboża podstawowe	47,2	49,0	48,7	48,2
w tym: pszenica	47,0	50,4	50,0	48,8
jęczmień	49,5	44,0	40,8	45,7
Buraki cukrowe	527,4	524,3	476,5	523,6
Rzepak	32,9	31,1	29,0	32,3

Źródło: Badania własne.

Poziom nawożenia mineralnego w badanych jednostkach ponad trzykrotnie przewyższał średni poziom w kraju. Najwięcej nawozów w przeliczeniu na hektar UR stosowały gospodarstwa z grupy drugiej, najmniej z trzeciej. Podobna sytuacja wystąpiła w przypadku środków ochrony roślin, których najwięcej (w zi/ha UR) zastosowały gospodarstwa z grupy drugiej, najmniej z trzeciej. Między zużyciem pestycydów i pozycją konkurencyjną badanych gospodarstw wystąpił związek istotny statystycznie. Wartość współczynnika korelacji brutto wynosiła $r = 0,446$. Tego typu zależność nie wystąpiła pomiędzy pozycją konkurencyjną i nawożeniem mineralnym NPK.

Plony podstawowych roślin uprawianych w analizowanych jednostkach były znacznie wyższe niż średnie uzyskiwane w gospodarstwach indywidualnych w kraju i zróżnicowane w poszczególnych grupach. Jednak między pozycją konkurencyjną gospodarstw i plonami nie stwierdzono współzmienności istotnej statystycznie.

W 2001 r. produkcja zwierzęca prowadzona była w ponad połowie badanych gospodarstw (tab. 10). Udział jednostek, w których występował chów zwierząt gospodarskich malał wraz ze wzrostem pozycji konkurencyjnej. Zarówno między obsadą zwierząt w SD/gospodarstwo, jak i w SD/100 ha UR oraz pozycją konkurencyjną gospodarstw wystąpiła współzmiennność istotna statystycznie. Współczynniki korelacji wynosiły odpowiednio $r = 0,483$, $r = 0,388$.

Produkcja zwierzęca w badanych jednostkach charakteryzowała się znaczną koncentracją, co obrazuje przeciętna liczba zwierząt na gospodarstwo z chowem danego gatunku. Wskaźniki wydajności zwierząt były relatywnie korzystne. Ich zróżnicowanie między grupami, zwłaszcza w poziomie produkcji mleka w roku, wynikało przede wszystkim z wielkości stad w poszczególnych gospodarstwach. Wydajność mleka od krowy oraz liczba prosiąt od maciory były korzystniejsze w grupach z większym udziałem jednostek specjalistycznych.

Tabela 10

Zestawienie wskaźników dotyczących produkcji zwierzęcej w 2001 r.

Wyszczególnienie	Gospodarstwa z grupy			ogółem
	I	II	III	
Odsetek gospodarstw z chowem zwierząt inwent. (%)	40,0	50,0	70,6	56,1
Obsada zwierząt w SD na gospodarstwo	210,0	35,7	18,8	57,2
Obsada zwierząt w SD na 100 ha UR	122,0	31,0	37,7	62,9
Pogłowie zwierząt szt./gospodarstwo z chowem:				
bydła	48,0	8,6	18,6	20,1
w tym: krów	2,0	5,3	10,4	7,6
trzody chlewnej	647,3	266,5	74,5	278,4
w tym: macior	109,3	30,7	10,8	34,1
owiec	140,0	-	-	140,0
koni	-	3,0	-	3,0
drobiu (tys. szt.)	-	-	12,9	12,9
Udział gospodarstw z minimum 6 krowami (%)	-	16,7	55,6	35,3
Udział gospodarstw z minimum 6 maciorami (%)	100,0	66,7	50,0	63,6
Przeciętna wydajność mleka od krowy (l/rok)	4 085	5 031	5 024	4 997
Produkcja mleka średnio w roku (l/gospodarstwo)	8 170	26 414	52 192	37 915
Liczba prosiąt od maciory (szt./rok)	22,3	21,0	19,5	21,5

Źródło: Badania własne.

Poziom nakładów materiałowych w przeliczeniu na gospodarstwo był relatywnie wysoki i rósł w miarę wzrostu pozycji konkurencyjnej. Współzmiennność ta była statystycznie istotna, współczynnik korelacji brutto wynosił $r = 0,572$.

Intensywność produkcji, mierzona wielkością nakładów materiałowych w przeliczeniu na jednostkę powierzchni, była również wysoka i wykazywała zróżnicowanie między grupami gospodarstw. W tym przypadku nie stwierdzono zależności istotnych statystycznie. Większość nakładów materiałowych pochodziła z zakupu. Ich udział był wyższy w gospodarstwach o korzystniejszej pozycji konkurencyjnej (tab. 11). Wystąpiła tu zależność istotna statystycznie ($r = 0,577$).

Tabela 11
Poziom i struktura nakładów materiałowych w 2001 r. (ceny bieżące)

Wyszczególnienie	Nakłady materiałowe w gospodarstwach			
	z grupy			ogółem
	I	II	III	
Nakłady materiałowe (tys. zł) na:				
gospodarstwo	450,6	253,3	107,1	240,8
1 ha UR	2,0	1,8	2,2	1,9
Udział nakładów (%)				
własnych	11,8	8,4	17,6	11,6
z zakupu	88,2	91,6	82,4	88,4

Źródło: Badania własne.

Poziom produkcji końcowej netto w analizowanych jednostkach był wysoki i silnie zróżnicowany w grupach (tab. 12). Wystąpiła ścisła współzależność między pozycją konkurencyjną gospodarstw i wartością uzyskiwanej produkcji. Współczynnik korelacji brutto wynosił $r = 0,609$. W strukturze produkcji końcowej dominowała produkcja roślinna (81,2%). Znacznie mniejszy jej udział w grupie trzeciej był związany przede wszystkim z wyższym odsetkiem gospodarstw specjalizujących się w produkcji zwierzęcej. Produkcyjność ziemi, mierzona wartością produkcji końcowej na 1 ha UR, była również relatywnie wysoka. Nie stwierdzono natomiast współzależności z pozycją konkurencyjną gospodarstw, co wskazuje, że o jej wzroście decydowała przede wszystkim skala produkcji.

Tabela 12
Wartość oraz struktura produkcji końcowej netto (Pkn) w 2001 r. (ceny bieżące)

Wyszczególnienie	Wartość i struktura Pkn w gospodarstwach			
	z grupy			ogółem
	I	II	III	
Wartość Pkn (tys. zł/gospodarstwo)	770,1	432,8	171,9	406,9
w tym: roślinna	634,1	389,6	103,3	330,5
zwierzęca	130,6	40,0	67,4	73,5
Udział w Pkn (%):				
produkcji roślinnej	82,3	90,0	60,1	81,2
produkcji zwierzęcej	17,0	9,2	39,2	18,1
usług	0,7	0,8	0,7	0,7
Wartość Pkn (tys. zł/ha UR)	3,4	3,0	3,5	3,3

Źródło: Badania własne.

W badanych jednostkach w 2001 r. wytworzono produkcję towarową brutto o przeciętnej wartości 435,3 tys. zł na gospodarstwo (tab. 13). Między produkcją towarową i pozycją konkurencyjną wystąpił ścisły związek ($r = 0,611$). Takich zależności nie stwierdzono między pozycją konkurencyjną a udziałem w produkcji towarowej produkcji roślinnej i zwierzęcej. Kierunek prowadzonej produkcji nie decydował więc o sytuacji rynkowej badanych gospodarstw.

Tabela 13

Poziom i struktura produkcji towarowej brutto (Ptb) w 2001 r. (ceny bieżące)

Wyszczególnienie	Poziom i struktura produkcji towarowej w gospodarstwach			
	z grupy			ogółem
	I	II	III	
Ptb (tys. zł/gospodarstwo)	830,9	457,9	184,0	435,3
Udział w Ptb produkcji roślinnej (%)	74,2	87,4	55,7	75,7
Udział w Ptb produkcji zwierzęcej (%)	25,1	11,9	43,7	23,6
Udział w Ptb usług (%)	0,7	0,7	0,6	0,7

Źródło: Badania własne.

Główne źródło dochodów analizowanych jednostek stanowiła działalność rolnicza. Udział dochodów pozarolniczych w dochodach osobistych stanowił średnio 11,1%. Największy miał miejsce w grupie pierwszej. Badane gospodarstwa w 2001 r. osiągnęły relatywnie wysokie dochody (tab. 14). Między wielkością dochodu rolniczego brutto i pozycją konkurencyjną wystąpiła istotna korelacja ($r = 0,523$). Jeszcze ściślejszy związek miał miejsce w przypadku dochodu osobistego ($r = 0,555$).

Tabela 14

Zestawienie kategorii wyników badanych gospodarstw w 2001 r.

Wyszczególnienie	Dochody w gospodarstwach			
	z grupy			ogółem
	I	II	III	
Dochód rolniczy brutto na gospodarstwo (tys. zł)	349,2	160,8	82,8	174,4
Dochód osobisty na gospodarstwo (tys. zł)	412,3	170,1	90,3	196,1
Udział w dochodzie osobistym dochodów spoza gospodarstwa (%)	15,3	5,4	8,3	11,1
Produkcja czysta brutto (tys. zł/ha UR)	2,2	1,6	2,1	1,9
Dochód rolniczy brutto (tys. zł/ha UR)	1,5	1,1	1,7	1,4
Produkcja czysta brutto (tys. zł/1 pełnosprawnego)	137,5	79,1	34,7	77,5
Produkcja końcowa brutto/1 zł nakładów materiałowych	1,97	1,82	1,80	1,88
Dochód rolniczy brutto/1 zł nakładów materiałowych	0,78	0,63	0,77	0,72

Źródło: Badania własne.

Średnia wartość produkcji czystej na 1 ha UR w badanych gospodarstwach wynosiła 1,9 tys. zł i wykazywała pewne zróżnicowanie między grupami. Nie stwierdzono jednak współzmienności istotnej statystycznie. Podobna sytuacja miała miejsce w przypadku dochodu rolniczego w przeliczeniu na 1 ha UR. Choć jego wartość wahała się między grupami, zależności te również okazały się statystycznie nieistotne.

Badane gospodarstwa charakteryzowały się wysoką wydajnością pracy, która mierzona produkcją czystą wyniosła średnio 77,5 tys. zł na jednego pełnosprawne-go. Wielkość ta w grupie pierwszej była około czterokrotnie większa niż w trzeciej. Współzmiennność okazała się istotna statystycznie, współczynnik korelacji brutto wyniósł $r = 0,585$. Również efektywność nakładów materiałowych była relatywnie wysoka i zróżnicowana w poszczególnych grupach gospodarstw. Najwyższą miała miejsce w grupie pierwszej. Nie wystąpiła jednak współzmiennność istotna statystycznie.

Wielkość ekonomiczna badanych gospodarstw

Według W. Józwiaka [6], wielkość ekonomiczna¹¹ gospodarstw jest miernikiem uwzględniającym wszystkie trzy materialne elementy sił wytwórczych (ziemię, kapitał i pracę) i dlatego trafniej niż obszar użytków rolnych (który jest niemal wyłącznie używany do tego celu w naszym kraju) informuje o wielkości gospodarstw.

Średnia wielkość ekonomiczna badanych gospodarstw w 2001 roku wynosiła 27,6 ESU i była zbliżona do przeciętnej wielkości gospodarstw w Austrii (23,0 ESU) i Irlandii (22,8 ESU). Prawie 20% analizowanych jednostek należało do grupy dużych i bardzo dużych (40 ESU i więcej), których średnia wielkość wynosiła 81,6 ESU. Blisko dwie trzecie znalazło się w grupie średnio małych i średnio dużych. Gospodarstw bardzo małych (poniżej 4 ESU) było nieco ponad 12% (tab. 15).

Znaczne różnice wystąpiły w udziale gospodarstw różnej wielkości w poszczególnych grupach. W grupie trzeciej najwięcej było jednostek średnio dużych, w drugiej średnio małych, natomiast w trzeciej aż 90% stanowiły gospodarstwa zaliczane do dużych (powyżej 16 ESU), a zupełnie nie występowały bardzo małe i małe. Tak więc gospodarstwa silniejsze ekonomicznie posiadały korzystniejszą pozycję konkurencyjną. Zależność ta była istotna statystycznie. Współczynnik korelacji brutto wyniósł $r = 0,437$.

¹¹ Wielkość ekonomiczna gospodarstwa rolniczego określana jest sumą standardowych nadwyżek bezpośrednich (SGM) wszystkich działalności występujących w gospodarstwie i wyrażana za pomocą ESU (European Size Unit – Europejska Jednostka Wielkości). Wartość 1 ESU stanowi równowartość 1200 EURO. Na podstawie obliczonych wielkości ekonomicznych wyrażonych w ESU, określone gospodarstwo rolne może być zaliczone do jednej z dziewięciu klas wielkości: I i II – bardzo małe (poniżej 2 i 2-4 ESU), III i IV – małe (4-6 i 6-8 ESU), V i VI – średnio małe (8-12 i 12-16 ESU), VII – średnio duże (16-40 ESU), VIII – duże (40-100 ESU), IX – bardzo duże (100 i więcej ESU) [8].

Tabela 15

Wielkość ekonomiczna badanych gospodarstw w 2001 r.

Wyszczególnienie	Wielkość ekonomiczna gospodarstw			ogółem
	z grupy			
	I	II	III	
Wielkość ekonomiczna (ESU)	51,4	27,4	13,6	27,6
Odsetek gospodarstw (%):				
bardzo małych (ESU < 4)	-	14,4	17,6	12,2
małych (4 ≤ ESU < 8)	-	7,1	11,8	7,3
średnio małych (8 ≤ ESU < 16)	10,0	42,9	29,4	29,3
średnio dużych (16 ≤ ESU < 40)	50,0	7,1	41,2	31,7
dużych (40 ≤ ESU < 100)	30,0	21,4	-	14,6
bardzo dużych (100 i więcej ESU)	10,0	7,1	-	4,9

Źródło: Badania własne.

Podsumowanie i wnioski

Przeprowadzone badania wskazały, że gospodarstwa zrzeszone w Zamojskim Towarzystwie Rolniczym znacznie różniły się od przeciętnych w kraju. Były wielokrotnie większe obszarowo i silniejsze ekonomicznie. Dysponowały znacznym potencjałem produkcyjnym, który systematycznie powiększały. Członkowie ZTR wykazywali przede wszystkim dużą skłonność do akumulacji ziemi. Ich gospodarstwa wielokrotnie zmieniały swój obszar, gromadząc ziemię, która pojawiała się na rynku. W większości przypadków następowało to ewolucyjnie, poprzez wchłanianie gospodarstw słabych lub pozbawionych następców. Część jednostek (ok. 40%) została powiększona w sposób „rewolucyjny”, przez uczestnictwo w „parcelacji” byłych PGR lub spółdzielni produkcyjnych. W procesie powiększania obszaru rolnicy dokonywali zarówno zakupu ziemi, jak i jej dzierżawy, traktując to jednak jako formę przejściową, prowadzącą do kupna. Obszar posiadanych użytków rolnych, a także zmiany w zasobach ziemi były istotnie skorelowane z pozycją konkurencyjną gospodarstw.

Badani rolnicy, podejmując próbę dostosowania się do wymogów gospodarki rynkowej, systematycznie powiększali posiadany potencjał produkcyjny. Jednak mimo uzyskiwania relatywnie wysokich dochodów, nie mogli swoich potrzeb w pełni pokryć ze źródeł wewnętrznych. Coraz ważniejszą rolę w finansowaniu ich działalności, zarówno bieżącej, jak i inwestycyjnej, odgrywały więc kapitały obce (kredyty bankowe). Czynnikiem różnicującym skalę pobranych kredytów była pozycja konkurencyjna gospodarstw. „Odważniej” po kredyty sięgały jednostki o silniejszej pozycji rynkowej.

Na podstawie przeprowadzonej analizy można wysunąć kilka wniosków.

1. Wprowadzenie do polskiej gospodarki reguł rynkowych spowodowało znaczne zróżnicowanie gospodarstw rolniczych. Spośród nich wyłoniła się grupa jednostek nowoczesnych, ekspansywnych, silnie powiązanych z rynkiem, których kierownicy podjęli próbę dostosowania się do nowych warunków. Ich działania pozwoliły zapewnić gospodarstwom możliwość trwania i rozwoju, przy systematycznym wzroście zasobów majątkowych, zmieniających się proporcjach między podstawowymi czynnikami wytwórczymi oraz zmianach w strukturze, wielkości i jakości produkcji.
2. Podstawowym warunkiem, pozwalającym utrzymać się na konkurencyjnym rynku, jest dokonywanie zmian. Wszystkie jednostki, które chcą funkcjonować, a zwłaszcza rozwijać się, muszą tym zmianom podlegać. Nie mogą stawiać sobie za cel samego przetrwania. Rosnąca konkurencja wymusza dążenie do rozwoju, a to oznacza konieczność inwestowania.
3. Mimo malejącego znaczenia ziemi w rolnictwie, w polskich realiach wzrost obszaru gospodarstwa jest nadal głównym elementem warunkującym orientację rynkową. Duża powierzchnia gwarantuje wielkość produkcji dającą szansę rozwoju i godziwej opłaty pracy członków rodziny rolniczej. Zakup ziemi stanowi ważny symptom prorozwojowych zachowań rolników. Świadczy o zamiarach dalszego gospodarowania, i to popartych możliwościami finansowymi. Wiąże się z zacieśnianiem związków z rolnictwem i jest wyrazem działań dostosowawczych do gospodarki rynkowej. Obok wprowadzania postępu technologicznego, stanowi pierwszy, niezbędny krok w poprawie pozycji konkurencyjnej.
4. Sukces w rolnictwie są w stanie osiągnąć gospodarstwa wysokotowarowe, silnie ekonomicznie, dysponujące wysokiej jakości kapitałem ludzkim. Mogą go zapewnić rolnicy dobrze wykształceni, przygotowani pod kątem zarządzania, otwarci na postęp i innowacje, potrafiący łączyć pozytywne elementy wiejskiego dziedzictwa kulturowego z wymaganiami nowoczesności.

Literatura:

1. Bukraba-Rylska I.: Polscy farmerzy – szkic do portretu /w:/ Stare i nowe dylematy socjologa i inne szkice. IRWiR PAN, Warszawa 2003.
2. Gierszewska G., Romanowska M.: Analiza strategiczna przedsiębiorstwa. PWE, Warszawa 2002.
3. Gorlach K.: Świat na progu domu: rodzinne gospodarstwa rolne w Polsce w obliczu globalizacji. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2001.
4. Gradziuk B.: Czynniki sprzyjające osiąganiu sukcesu przez gospodarstwa rolnicze (na przykładzie Zamojskiego Towarzystwa Rolniczego). Rozprawa doktorska. Wydział Ekonomiczno-Rolniczy SGGW, Warszawa 2005.
5. Józwiak W.: Polskie gospodarstwa rolne w latach 1996-2006 – analizy i średnioterminowe prognozy. Wieś i Rolnictwo nr 2 2004.
6. Józwiak W.: Średnie, duże i bardzo duże gospodarstwa rolne w Niemczech, Austrii, Danii i Polsce w latach 1997-2001. IERiGŻ, Warszawa 2004.

7. Kłodziński M.: Kapitał społeczny polskiej wsi. Wieś i Rolnictwo. Suplement do nr 3 2003.
8. Metodyka liczenia nadwyżki bezpośredniej i zasady typologii gospodarstw rolniczych. Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa (FAPA), Warszawa 2000.
9. Podedworna H.: Polscy farmerzy i ich świat społeczny. Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2001.
10. Skarżyńska K.: Ten drugi kapitał. Gazeta Wyborcza nr 17-18, 2004.
11. Systematyka i charakterystyka gospodarstw rolnych. Powszechny Spis Rolny 2002. GUS, Warszawa 2003.
12. Szafraniec K.: Polskie *residuum* systemowe, czyli pytanie o rolę wsi i chłopów w procesie przemian ustrojowych /w:/ Wieś i rolnictwo. Perspektywy rozwoju. IERiGŻ, IRWiR PAN, SGH, Warszawa 2002.
13. Wilkin J.: Struktura wsi i rolnictwa – Polska a kraje Unii Europejskiej /w:/ Chłop, rolnik, farmer? Przystąpienie Polski do Unii Europejskiej – nadzieje i obawy polskiej wsi. Instytut Spraw Publicznych. Warszawa 2000.
14. Woś A.: Ekonomiczne typy gospodarstw i szanse ich rozwoju /w:/ Identyfikacja priorytetów w modernizacji sektora rolno-spożywczego w Polsce. FAPA, Warszawa 1998.
15. Woś A.: Rolnictwo polskie 1945-2000. Porównawcza analiza systemowa. IERiGŻ, Warszawa 2000.
16. Wybrane elementy sytuacji ekonomicznej gospodarstw rolnych. Powszechny Spis Rolny 2002. GUS, Warszawa 2003.